

AUX ARMES CITOYENS

De Franse opmars naar 's-Hertogenbosch in 1794

drs J.W.M. Schulten

Aan de politieke en maatschappelijke gebeurtenissen in 1794 in ons land ging natuurlijk een belangrijk hoofdstuk vooraf: de militaire verovering. In dit artikel wordt beschreven hoe die verovering tot stand kwam en welke omstandigheden de Franse legers succesvol maakten. De auteur, luitenant-kolonel b.d. drs J.W.M. Schulten, was tot 1991 docent 'Strategie en Militaire Geschiedenis' aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda. Hij publiceert regelmatig over militair-historische onderwerpen.

Historische context

Nadat de Franse koning Lodewijk XVI op 21 januari 1793 zijn hoofd op de guillotine verloren had, verklaarde de Franse Republiek op 1 februari 1793 ook de oorlog aan de koning van Engeland en de Nederlandse stadhouder. Het Franse leger moest zodoende de strijd aanbinden tegen een coalitie die uit Oostenrijk, Pruisen, Engeland en de Republiek van de Verenigde Nederlanden bestond. De oorlog speelde zich hoofdzakelijk in de Oostenrijkse Nederlanden - het huidige België -, Rijnland en Noord-Frankrijk af. De oorlog was in 1792 voor Frankrijk aanvankelijk erg ongelukkig verlopen; een totale nederlaag stond voor de deur. De Franse koning verwachtte bij een nederlaag dat Pruisen en Oostenrijk voorgoed met de verder-

felijke beginselen van de Franse Revolutie zouden afrekenen en zo het Ancien Régime zouden redden, waarbij Lodewijk XVI zijn oude positie weer zou kunnen innemen. Het pakte echter anders uit. Op 11 juli 1792 riep de Franse Wetgevende Vergadering de bevolking op het land tot het uiterste te verdedigen. Van alle kanten stroomden de vrijwilligers naar Parijs om zich voor dienstneming in het leger te melden; de groepen die uit Marseille kwamen zongen daarbij hun strijdlid, de Marseillaise, dat het Franse volkslied zou worden. Door de nood waarin het land verzeild was geraakt, vond een radicalisering van de revolutie plaats en werd de Franse koning gevangen gezet en het koningschap afgeschaft. De Franse Republiek werd een feit.

Een historische confrontatie van het Franse revolutionaire leger met de Pruisen en Oostenrijkers vond op 20 september 1792 bij Valmy plaats. Deze zou onder de naam 'de kanonnade van Valmy' bekend worden. Militair stelde het niet veel voor: het was slechts een twee uur durende artilleriebeschieting tussen de beide legers, waarbij nauwelijks slachtoffers zijn gevallen. De politieke gevolgen waren echter zeer groot. Het betekende een overwinning op een strijdmacht die het Ancien Régime vertegenwoordigde.

De Franse generaal Kellermann zou bovendien met de aan hem toegeschreven uitroep

'vive la nation' zijn troepen hebben aange-
moedigd. De betekenis hiervan is dat de
Franse soldaten voor een hoger doel voch-
ten dan de Pruisen en Oostenrijkers, die
uitsluitend huurtroepen tot hun beschik-
king hadden. De 'kanonnade van Valmy'
maakte zo duidelijk dat de oorlog een ideo-
logisch karakter had gekregen, waarvan het
nationalisme een belangrijk aspect zou wor-
den.

Na Valmy wierpen de Franse troepen zich
met een nieuw elan in de strijd, waarbij na
de winterstop Dumouriez met het Franse
Noorderleger tot aan het Hollands Diep
doordrong. Na de zware nederlaag van
maart 1793 bij Neerwinden in België moest
de Franse Republiek haar ambities van ge-
biedsuitbreiding en verspreiding van de revo-
lutionaire idealen echter voorlopig intomen.
Om de binnenlandse en buitenlandse geva-
ren het hoofd te kunnen bieden werd op 18
maart 1793 het Comité de Salut Public op-
gericht, dat van juni 1793 tot juli 1794 met
grote dictatoriale macht over Frankrijk re-
geerde. Een van de gebieden waarop het
Comité succes boekte, was de hervorming
van het Franse leger. Hierbij kreeg het Fran-
se nationale volksleger gestalte en versche-
nen de massalegers op het oorlogstoneel,
een van de ontwikkelingen waardoor de oor-
log een andere verschijningsvorm kreeg. In
de zomer van 1794 had de Franse Republiek
750.000 man onder de wapenen, een volks-
leger dat zijn gevechtskracht voor een be-
langrijk deel ontleende aan zijn opofferings-
gezindheid en patriottisme.

De grote binnenlandse problemen waarvoor
Frankrijk zich in 1793 gesteld zag, vormden
een belangrijke impuls om de militaire ope-
raties van 1794 met verhevigde kracht voort
te zetten. Met de strijd tegen Oostenrijk,
Engeland en de Republiek van de Verenigde
Nederlanden werd generaal Pichegru (1761-
1804) belast, die daarvoor de beschikking

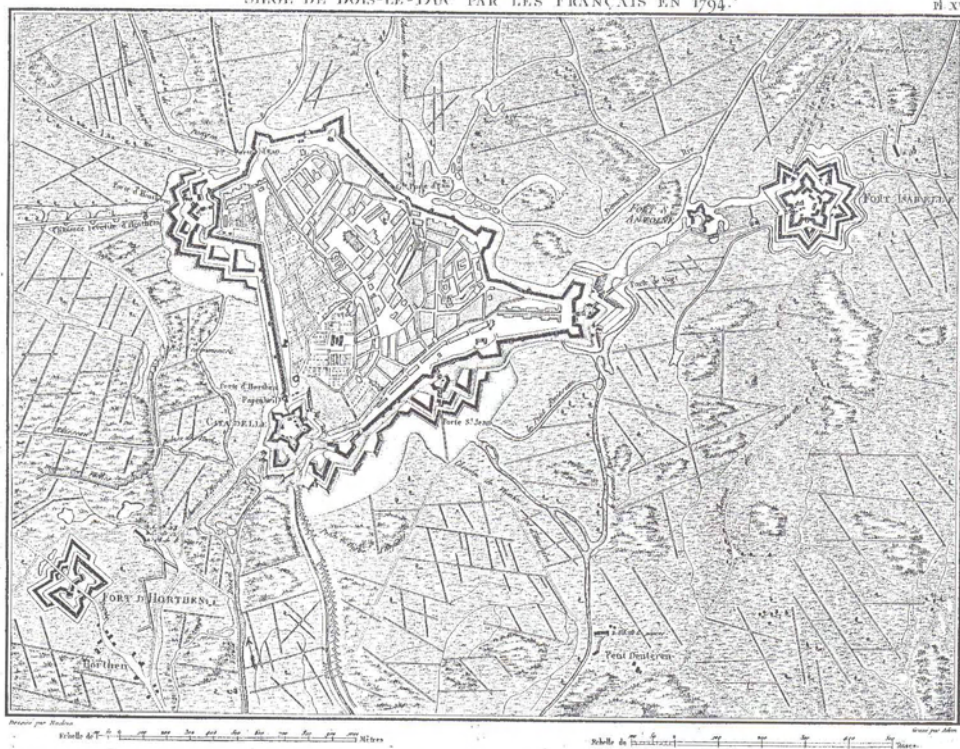
over het Noorderleger en het Sambre- en
Maasleger had. Zijn directe tegenstanders
waren de Oostenrijkse, Engelse en Neder-
landse huurtroepen, die respectievelijk on-
der bevel van de prins van Saksen Coburg,
de hertog van York en de erfprins van Oran-
je stonden. Ondanks gemaakte afspraken
onttrok Pruisen zich aan zijn verplichtingen
en liet de strijd tegen Frankrijk aan zijn
bondgenoten over.

De strijdende partijen

Omdat 9.000 officieren ten gevolge van de
Franse Revolutie naar het buitenland ge-
ëmigreerd waren, was het noodzakelijk en
mogelijk geworden om het Franse officiers-
korps grondig te reorganiseren. Niet een
adellijke afkomst, maar militair vakman-
schap was het vereiste om tot de officiers-
rangen door te dringen. De Franse officieren
deelden de ontberingen van het militaire le-
ven met hun soldaten en gingen in het ge-
vecht voorop. Hierdoor werd de gevechts-
kracht van het Franse leger aanzienlijk ver-
hoogd. Daarnaast werd met krachtige hand
de discipline in het leger hersteld, die tij-
dens de eerste revolutiejaren verloren was
gegaan.

Bij de oorlogvoering kwam de nadruk te lig-
gen op het offensieve handelen. De tijd van
voorzichtig manoeuvreren rondom vestin-
gen, waarbij veldslagen vermeden werden,
was voorbij. Uitgangspunt van de oorlog-
voering werd de vernietiging van de vijande-
lijke legers: de aanval is de beste verdedi-
ging. De mobiliteit van de steeds groter
wordende Franse legers werd vergroot,
doordat deze 'van het land leefden', wat in-
hield dat levensmiddelen voor de soldaten
en voer voor de paarden ter plaatse gevor-
derd of gekocht werden.

Een belangrijk aspect van de Franse leger-
hervormingen was de vermenging in de een-

afb.1 Situatieschets van het beleg van 's-Hertogenbosch door de Fransen in 1794 (Gravure, Stadsarchief 's-Hertogenbosch, stamboeknr. 633).

heden van de beroepssoldaten met de vrijwilligers waardoor het revolutionaire elan van de laatsten met de professionaliteit van de beroepssoldaten samensmolt. Hoewel Pichegru officieel het Noorder- en het Sambre- en Maasleger commandeerde, had hij weinig grip op het Sambre- en Maasleger, dat onder bevel van generaal Jourdan stond. Hiervoor waren vooral de 'commissaires aux armées' verantwoordelijk. Deze laatsten waren de afgevaardigden van de Nationale Conventie en het Comité

de Salut Public. Zij moesten op de gehele gang van zaken toezien en hadden een beslissende stem in de besluitvorming van operationele zaken, zoals waar en wanneer tot de aanval zou worden overgegaan. De vertegenwoordigers bij het Sambre- en Maasleger hadden er alle belang bij dat 'hun' leger succes zou boeken en lieten zich weinig aan de opdrachten van Pichegru gelegen liggen, die op zijn beurt ook weer door twee 'commissaires' op de vingers gekoken werd.

Hierbij moet in beschouwing genomen worden dat in Frankrijk de Terreur heerste toen Pichegru en Jourdan in 1794 hun operaties uitvoerden. Generaals die een nederlaag le-

den of naar het inzicht van het Comité de Salut Public, waar De Robespierre de toon aangaf, onvoldoende resultaten boekten, werden in vlot tempo naar de guillotine gedirigeerd om daar hun hoofd in te leveren. Pas toen Robespierre zelf op 28 juli 1794 onder het mes van de guillotine zijn hoofd verloor, kwam een einde aan de Terreur. De Franse generaals konden nu hun hoofd beter bij het voeren van de oorlog houden, dan bang te zijn het letterlijk te verliezen. Het gevolg was dat de operaties van Pichegru aan snelheid wonnen. Het Noorderleger waarmee hij de Republiek van de Verenigde Nederlanden op de knieën moest krijgen bestond uit ruim 72.000 man en had de beschikking over 18.500 paarden en 304 stukken geschut.

In het Franse leger was een speciale brigade gevormd, waarin Nederlandse patriotten, die in 1787 naar Frankrijk waren uitgeweken, een onderkomen hadden gevonden. Het bevel over deze brigade werd door Herman Willem Daendels gevoerd.

De tegenstanders van Pichegru beschikten over een strijdmacht van ongeveer 150.000 man. Hoewel de prins van Saksen Coburg met de algehele leiding van de operaties was belast, voerden Oostenrijkers, Engelsen en Nederlanders allen hun eigen oorlog. De veldheerskwaliteiten van York werden zowel in Engeland als in de Nederlanden niet hoog aangeslagen. Anders dan bij het Franse leger telde bij de andere legers nog steeds dat een voorname afkomst belangrijker was dan vakmanschap. De resultaten zouden er dan ook naar zijn. In 1795 zou de Engelse hertog, die beter met het glas dan met de krijgskunde om kon gaan, overhaast met zijn leger naar Engeland terugkeren en het vaste land van Europa aan de Fransen overlaten.

De Republiek van de Verenigde Nederlanden had begin 1794 een krijgsmacht die uit

bijna 40.000 man bestond. Een gedeelte van dat leger werd gebruikt om bedreigde vestingen te versterken. Ten einde mogelijke binnenlandse onrust te kunnen beteugelen, handhaafde men bovendien in vestingen die niet direct door een Franse aanval bedreigd werden, de nodige soldaten. Daardoor bleven er voor het veldleger dat schouder aan schouder met York tegen Pichegru zou strijden, slechts 22.000 man over.

Behalve dit veldleger, dat gecombineerd werd door erfprins van Oranje, de latere koning Willem I, bestond de Nederlandse verdediging tegen een aanval vanuit het zuiden in Noord-Brabant uit de Zuiderwaterlinie. Deze linie, die globaal van Bergen op Zoom en Steenbergen via Geertruidenberg en de Langstraat naar 's-Hertogenbosch en Grave liep, bestond uit een combinatie van vestingen, schansen en inundaties of onderwaterzettingen.

Het stellen van de inundaties geschiedde op een zo laat mogelijk tijdstip om schade aan landbouwgewassen te voorkomen en het vee tijdig af te kunnen voeren. Het inunderen werd gedaan door riviertjes af te dammen of dijken door te steken. Bovendien werden zonodig in West-Brabant bij vloed de sluizen geopend waardoor zeewater ingenomen werd, wat extra schade opleverde.

Een speciale rol bij de verdediging van de Republiek speelden de vestingen Maastricht, Venlo en Grave. Zij moesten ervoor zorgen dat het gebruik van de Maas aan een vanuit het zuiden oprukkend vijandelijk leger als transportweg ontzegd werd. Vanwege het slechte wegnnet waren toentertijd waterwegen van groot belang voor de oorlogvoering.

Namens de Staten-Generaal bevonden zich in het veldleger de gedeputeerden te velde, die het beleid van de erfprins controleerden en aan de Staten-Generaal over het krijgs-

verloop rapporteerden. De prins van Oranje liep wel niet het risico op de guillotine terecht te komen zoals zijn Franse tegenstanders, helemaal vrij in het nemen van beslissingen was hij niet. In de Republiek van de Verenigde Nederlanden bekleedde stadhouder Willem V de functie van kapitein-generaal en was daarmee opperbevelhebber van alle troepen van de Republiek. De erfprins was commandant-generaal en commandeerde het veldleger en de troepen die in de vestingen in zijn gebied lagen. Over de vestingen had hij alleen zeggenschap, wanneer hij zich daarin persoonlijk bevond. Voor het inunderen van gebieden had hij de toestemming van de Raad van State nodig. Voegt men daarbij de moeilijke samenwerking met de hertog van York, dan wordt duidelijk dat de speelruimte waarbinnen de erfprins een eigen beleid kon voeren, erg nauw was. Hierbij kan worden aangetekend dat stadhouder Willem V, de opperbevelhebber van de Nederlandse krijgsmacht in onbekwaamheid voor de hertog van York niet onderdeed.

De strijd in de Oostenrijkse Nederlanden

In april 1794 namen de vijandelijkheden een aanvang. Saksen Coburg concentreerde zijn hoofdmacht tussen Charleroi en Kortrijk aan de Belgisch-Franse grens en probeerde naar Parijs door te stoten. Pichegru verijdelde dit door op 11 mei bij Kortrijk het coalitieleger een gevoelige nederlaag te bezorgen. Op 31 mei trok het Franse Sambre-Maasleger bij Dinant de Maas over en vormde een ernstige bedreiging voor de linkerflank van het coalitieleger. Een duidelijk keerpunt in de strijd kwam op 26 juni, toen de Fransen bij Fleurus een grote overwinning op het coalitieleger behaalden. Na de slag bij Fleurus werd het voor de Oostenrijkers duidelijk dat het behouden

Generaal Charles Pichegru (1761 - 1804), commandant van het Franse Noorderleger. In 1795 zou hij de toegevoerde grote rivieren oversteken en het lot van de Republiek bezegelen

(Coll. Stadsarchief, Hist.-Top. Atlas)

van de Oostenrijkse Nederlanden vrijwel onmogelijk was geworden, mede door politieke problemen met de buurlanden van Oostenrijk. Voor de erfprins en de hertog van York bleef er niet veel anders over dan naar het noorden terug te trekken. Een geluk daarbij was dat Pichegru om allerlei redenen geen grote activiteiten ontwikkelde. Voorlopig verplaatste de strijd zich naar het westen en op 24 augustus viel de vesting Sluis na een lange belegering in Franse handen. In Midden-België bestonden de krijgsvorrichtingen van het coalitieleger hoofdzakelijk uit verdedigende gevechten en terugtochten. De Engelse en Nederlandse troepen trokken zich in noordelijke richting terug. De erfprins ging op 22 juli met zijn leger bij Baarle-Nassau over de Belgisch-Nederlandse grens en concentreerde op 27 juli zijn hoofdmacht bij Dorst, 10 km ten oosten van Breda. De hertog van York overschreed op 25 juli bij Roosendaal de Belgisch-Nederlandse grens en liet zijn leger de tenten op de Schijfheide ten oosten van Roosendaal opslaan.

De oorlog in Noord-Brabant

Op 21 juli stuurde de erfprins aan de hertog van York een plan waarin hij voorstelde dat York zijn hoofdmacht tussen Bergen op Zoom en Roosendaal zou concentreren. Tevens werd voorgesteld dat de Engelsen 7.000 man beschikbaar zouden stellen voor de verdediging van de lijn Breda-'s-Hertogenbosch. De erfprins zou volgens dit plan in de vestingen Breda en 's-Hertogenbosch 3.000 man leggen en met zijn hoofdmacht

DE GENERAAL
P I C H E G R U .

bij Grave positie kiezen om daar een mogelijke Franse aanval af te slaan.

York wees het plan onvoorwaardelijk af, waarna de erfprins met een nieuw voorstel kwam. In aanwezigheid van stadhouder Willem V werd dit plan door York en de erfprins op 27 juli in het Kasteel van Breda besproken. Er werd besloten dat de Nederlandse troepen gebruikt zouden worden om de garnizoenen van de verschillende vestingen te versterken en verdedigende posities in de Zuiderwaterlinie in te nemen. Verder waren er nog troepen nodig voor de strijd in Staats-Vlaanderen. Het Engelse leger daarentegen zou geconcentreerd blijven en positie kiezen achter de Aa tussen 's-Hertogenbosch en de Peel. De opdracht was een doorstoten van het Franse leger naar Gelderland te voorkomen.

De erfprins vertrok eind juli naar Den Haag om met de Raad van State over de te nemen militaire maatregelen te beraadslagen. Het gevolg was dat pas in augustus en september krachtige militaire stappen genomen konden worden zoals het versterken van de garnizoenen in de vestingen en het stellen van de inundaties.

Conform de gemaakte afspraken verplaatste de hertog nu zijn troepen naar Teteringen, waar op de Seterse heide een groot kamp werd opgericht. York en zijn stafofficieren, die niet zulke enthousiaste kampeerders waren, werden op een meer comfortabele wijze in Oosterhout ondergebracht.

Pichegru gunde zijn troepen voorlopig enige rust. Uit logistieke overwegingen kon hij zich niet te ver van Antwerpen verwijderen. In Noord-Brabant beperkte hij zich tot het leveren van voorpostgevechten bij Wuustwesel en Rijsbergen.

Op 28 en 29 augustus ontruimde de hertog van York het kamp bij Teteringen en trok met zijn hoofdmacht via Loon op Zand en de Langstraat naar het oosten en koos posi-

tie achter de Aa. Zijn rechterflank leunde tegen de inundaties die ten zuiden van 's-Hertogenbosch lagen, terwijl zijn linkerflank bij Veghel lag. Vooruitgeschoven posten bewaakten de Dommel bij Vught, St. Michielsgestel, Boxtel, Olland en St. Oedenrode. Ook waren er voorposten geplaatst in Breugel, Gemert en Helmond en vestigde York zijn hoofdkwartier in Uden.

In 's-Hertogenbosch vond op 1 september een kriegsraad plaats over het te voeren beleid. Aanwezig waren de hertog van York, de erfprins en generaal Beaulieu, de chef-staf van het Oostenrijkse leger, dat door het Sambre- en Maasleger onder druk gezet werd. Er werd besloten dat het Nederlands-Engelse leger in de richting van Antwerpen Pichegru zou aanvallen, terwijl de Oostenrijkers Namen voor hun rekening zouden nemen. Van het veldleger van de erfprins was overigens niet veel meer overgebleven door de opdeling van het leger. Dat proces was versneld omdat door het plotselinge vertrek van de Engelsen extra bezettingen gelegd moesten worden in Willemstad, Klundert, Oosterhout en tal van andere plaatsen. De erfprins vestigde zijn hoofdkwartier in Raamsdonk.

Van de aanvalsplannen kwam weinig terecht, omdat Pichegru het initiatief tot zich trok. De val van de vestingen Condé en Valenciennes op 26 augustus gaf de Franse veldheer meer armslag. Toen Daendels op 1 september uit Parijs ook nog eens met het bericht kwam dat het Comité de Salut Public met de voortzetting van de strijd in Noord-Brabant ingestemd had, stond een Franse aanval niets meer in de weg.

De voorhoede van Pichegru bereikte op 4 september Tilburg, Poppel, Bladel en Eersel. De erfprins beperkte zich tot de verdediging van de linie Steenberg, Geertruidenberg en de Langstraat. Omdat hij slecht over de Fransen geïnformeerd was, bleven

van zijn kant tegenaanvallen uit. Pichegru liet daarentegen een legerkorps van 9.000 man voor Breda demonstreren, zoals dat in het toenmalige jargon heette. Ook voor Bergen op Zoom en Geertruidenberg vonden Franse demonstraties plaats. Men verstond onder die demonstraties het uitvoeren van grootscheepse troepenbewegingen die een ophanden zijnde aanval moesten suggeren om zo de tegenstander te misleiden over de werkelijke aanvalsplannen. En dat aanvalsdoel van Pichegru was het veldleger van de hertog van York. Naarmate de veldtocht van Pichegru langer duurde, werd door alle nevenoperaties die daarmee samenhangen, zijn veldleger steeds kleiner; begin september 1794 bedroeg zijn hoofdmacht ongeveer 40.000 man. Door het verspreiden van misleidende informatie via kranten en het goed verborgen houden van zijn werkelijke troepenbewegingen, had hij bewerkstelligd dat York en de erfprins van mening waren dat het Franse veldleger een sterkte van 80.000 tot 100.000 man had. Voor hen zat er dus niet veel anders op dan het gevecht met de Franse kolos uit de weg te gaan. De hoofdmacht van de Fransen overschreed op 10 september de Belgisch-Nederlandse grens. De terugtocht van het Engelse leger was geen verheffende vertoning. Door de slechte discipline die er heerste, maakten de soldaten zich op grote schaal schuldig aan plunderingen, die met een overvloedig drankmisbruik gepaard gingen. Bij de Fransen heerste daarentegen relatief gezien een goede krijgstucht. De guillotine was daarbij een flinke stok achter de deur. Tijdens de bespreking die stadhouder Willem V en de Engelse gezant op 12 september in Den Haag hielden, werd duidelijk dat de Engelsen niet van zins waren in Noord-Brabant ernstig weerstand te bieden. Dezelfde dag bezetten de Fransen sterke voorposten bij Moergestel en St. Michiels-

gestel. Bij de acties tegen de voorposten over en weer was een belangrijke taak voor de cavalerie weggelegd; het oorlogsbeeld in de eerste helft van september in Midden-Oost-Brabant bestond uit rondgalopperende groepen ruiters die voorposten aanvielen, het terugtrekkende leger van York en de langzaam volgende hoofdmacht van de Fransen.

Voor de hertog van York was de strijd in Noord-Brabant een aflopende zaak en hij gaf op 14 september opdracht bij Grave een schipbrug aan te leggen om een snelle terugtocht van zijn leger mogelijk te maken. Dezelfde dag vonden er zware gevechten bij Boxtel plaats en moest York deze voorpost opgeven. Terwijl de Engelse achterhoede in de omgeving van Uden nog enige tijd stand hield, trok York met zijn leger op 17 september bij Grave en Langel de Maas over. Van 16 tot 21 september legerde hij in Wijchen en Overasselt, waarna hij met zijn wanordelijke leger achter de Waal een goed heenkomen zocht. Jourdan was inmiddels met zijn Sambre- en Maasleger tot aan de Rijn bij Düsseldorf doorgestoten, zodat een afmars in westelijke richting als enige mogelijkheid overbleef.

Pichegru reorganiseerde op 16 en 17 september zijn troepen die door alle voorpostgevechten en demonstraties duchtig door elkaar waren geraakt. Op 18 september zette hij zijn achtervolging voort, maar hij moest deze wegens een gebrek aan brugslagmaterieel bij de Maas beëindigen. Een nieuwe episode van de strijd in Noord-Brabant diende zich aan.

De keuze voor 's-Hertogenbosch

Na de aftocht van York kwam Pichegru tot een herziening van zijn plannen. Hij beschikte over onvoldoende belegeringsgeschut en was inmiddels te ver van Antwer-

pen verwijderd om een goede bevoorrading van zijn troepen te verwezenlijken. 'Een leven van het land' was voor het leger van Pichegru niet goed mogelijk, omdat Noord-Brabant toentertijd hoofdzakelijk uit woeste gronden bestond. Een doorbraak van de linie Bergen op Zoom-Breda was vanwege de sterkte van deze linie met zijn vele inundaties niet mogelijk. De vesting 's-Hertogenbosch bood aan de Fransen de mogelijkheid van veilige winterkwartieren en het aanleggen van voorraden die voor een voortzetting van de strijd noodzakelijk waren. Door de omstandigheden gedwongen besloot Pichegru daarom 's-Hertogenbosch te belegeren en de vesting in te nemen om haar voor zijn eigen doeleinden te kunnen gebruiken. Tegelijkertijd zou Jourdan Maastricht voor zijn rekening nemen, terwijl Grave en Venlo daarna op Frans bezoek mochten rekenen. Het was in de achttiende eeuw een algemeen aanvaard gegeven dat vestingen die niet op de steun van een ontzettingsleger konden rekenen, bij voorbaat verloren waren. 'Het stand houden tot de laatste man' was een begrip dat nog geen ingang had gevonden; de achttiende-eeuwse huursoldaten beschouwden dat als vals spel en het toppunt van domheid. Het is daarom niet verbazingwekkend dat de vestingen 's-Hertogenbosch, Maastricht, Venlo en Grave na de overhaaste aftocht van het leger van de hertog van York na enige tijd in Franse handen vielen.

Pichegru behoefde voor de voltooiing van zijn veldtocht niet tot het voorjaar te wachten. De strenge winter maakte het mogelijk dat zijn troepen over de bevroren rivieren via het land van Altena en de Bommelerwaard Holland binnenvielen. Stadhouders Willem V vluchtte naar Engeland, terwijl het leger van York daarheen in februari 1795 een veilig heenkomen zocht. De tijd van de Bataafse Republiek was aangebroken.

In de Nederlandse literatuur worden als belangrijkste oorzaken voor de nederlaag de slechte bondgenootschappelijke samenwerking, de onverantwoordelijke bezuinigingen op de defensiebegroting en het persoonlijk falen van verschillende commandanten aan gegeven. Hoewel deze tekortkomingen de nederlaag ongetwijfeld versneld hebben, was de eigenlijke oorzaak het gegeven dat de Fransen het eerst begrepen hadden hoe een moderne oorlog gevoerd moest worden. ■

Literatuur

- F. de Bas, Prins Frederik der Nederlanden en zijn tijd. Eerste Deel (Schiedam, 1887)
- Jean-Paul Bertaud en Daniel Reichel, *L'armée et la guerre* (Paris, 1989)
- John Ellis, *Armies in revolution* (London, 1973)
- Siegfried Fiedler, *Kriegswesen und Kriegführung im Zeitalter der Revolutionskriege* (Koblenz, 1988)
- David French, *The British way in warfare 1688-2000* (London, 1990)
- Michael Howard, *War in european history* (Oxford, 1976)
- A. Jomini, *Histoire critique et militaire des guerres de la révolution. Tome Cinquième. Campagne de 1794* (Paris, 1820)
- F.H.A. Sabron, *De oorlog van 1794-95 op het grondgebied van de Republiek der Vereenigde Nederlanden. Iste Gedeelte* (Breda, 1891)
- Hew Strachan, *European armies and the conduct of war* (London, 1983)
- I.L. Uijterschout, *Beknopt overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen van 1568 tot heden* (Den Haag, 1937)